ilmiy-amaliy jurnal · ISSN 3093-8694

UDK 159.922.7:37.015.3

Abdullayeva Zuhro Ismoilovna,
Termiz davlat universiteti Psixologiya kafedrasi o‘qituvchisi, psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

IQTIDORLI BOLALAR TUSHUNCHASINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI VA NAMOYON BO‘LISH BELGILARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada «iqtidor» va «iqtidorli bola» tushunchalarining mazmun-mohiyati, ularning psixologik xususiyatlari va namoyon bo‘lish belgilari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi iqtidorli bolalarni aniqlashning asosiy mezonlarini tizimlashtirish, iqtidorning kognitiv, ijodiy, motivatsion, ijtimoiy-emotsional va faoliyatga oid xususiyatlarini yoritish hamda ularni rivojlantirishga qaratilgan psixologik-pedagogik tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Maqolada J. Renzulli, F. Gagné, H. Gardner, L. Termen, B.M. Teplov, N.S. Leytes va boshqa olimlarning iqtidor haqidagi nazariy qarashlari qiyosiy tahlil qilinadi. Shuningdek, iqtidorli bolalarga xos bo‘lgan yuqori o‘rganish tezligi, ijodiy fikrlash, bilishga qiziqish, ichki motivatsiya, perfeksionizm, yuqori sezgirlik, notekis rivojlanish va ijtimoiy moslashuv xususiyatlari ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: iqtidor, iqtidorli bola, qobiliyat, layoqat, ijodkorlik, intellekt, psixodiagnostika, erta aniqlash, individual yondashuv, motivatsiya, ijtimoiy-emotsional rivojlanish, ta’lim muhiti.

ЗНАЧЕНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ХАРАКТЕРИСТИК И ПРИЗНАКОВ ПРОЯВЛЕНИЯ ОДАРЁННОСТИ У ДЕТЕЙ

Аннотация. В статье рассматриваются сущность понятий «одарённость» и «одарённый ребёнок», их психологические особенности и основные признаки проявления. Цель исследования заключается в систематизации критериев выявления одарённых детей, анализе когнитивных, творческих, мотивационных, социально-эмоциональных и деятельностных характеристик одарённости, а также разработке психолого-педагогических рекомендаций по поддержке их развития. Проведён сравнительный анализ теоретических подходов Дж. Рензулли, Ф. Ганье, Г. Гарднера, Л. Термена, Б.М. Теплова, Н.С. Лейтеса и других исследователей. Рассматриваются высокая скорость усвоения информации, творческое мышление, познавательная активность, внутренняя мотивация, перфекционизм, повышенная чувствительность, неравномерность развития и особенности социальной адаптации одарённых детей. В исследовании использованы методы анализа научной литературы, сравнительного анализа, контент-анализа, систематизации и теоретического обобщения.

Ключевые слова: одарённость, одарённый ребёнок, способности, задатки, креативность, интеллект, психодиагностика, раннее выявление, индивидуальный подход, мотивация, социально-эмоциональное развитие, образовательная среда.

THE PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS AND MANIFESTATIONS OF GIFTED CHILDREN

Abstract. This article provides a theoretical analysis of the concepts of giftedness and gifted children, focusing on their psychological characteristics and observable indicators. The purpose of the study is to systematize the main criteria for identifying gifted children, examine the cognitive, creative, motivational, socio-emotional and performance-related characteristics of giftedness, and formulate psychological and pedagogical recommendations for supporting their development. The theoretical approaches of J. Renzulli, F. Gagné, H. Gardner, L. Terman, B.M. Teplov, N.S. Leites and other scholars are comparatively examined. Particular attention is given to rapid learning, creative thinking, intellectual curiosity, intrinsic motivation, perfectionism, heightened sensitivity, asynchronous development and social adjustment. The study employs literature review, comparative analysis, content analysis, systematization and theoretical synthesis.

Keywords: giftedness, gifted child, abilities, aptitude, creativity, intelligence, psychodiagnostics, early identification, individual approach, motivation, socio-emotional development, educational environment.

KIRISH

Bugungi kunda ta’lim tizimining muhim vazifalaridan biri har bir bolaning individual qobiliyatlari, qiziqishlari va rivojlanish imkoniyatlarini aniqlash, ularni qo‘llab-quvvatlash hamda samarali rivojlanishi uchun zarur pedagogik-psixologik sharoitlarni yaratishdan iborat. Iqtidorli bolalar jamiyatning intellektual, ilmiy, ijodiy va innovatsion salohiyatini rivojlantirishda muhim o‘rin tutadi. Shu sababli iqtidorni erta aniqlash, uning namoyon bo‘lish xususiyatlarini to‘g‘ri baholash va bolalarning individual ehtiyojlariga mos ta’lim muhitini tashkil etish dolzarb ilmiy-amaliy masalalardan hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrdagi O‘RQ-637-son «Ta’lim to‘g‘risida»gi Qonunida ta’lim sohasidagi davlat siyosatining asosiy tamoyillari, ta’lim oluvchilarning qobiliyatlarini rivojlantirish va sifatli ta’lim olish imkoniyatlarini ta’minlash masalalari belgilangan [1]. Ushbu vazifalarni samarali amalga oshirishda bolalarning psixologik xususiyatlarini hisobga olish, ularning rivojlanish imkoniyatlarini aniqlash va individual yondashuvni ta’minlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Amaliyotda «iqtidor» tushunchasi ayrim hollarda faqat yuqori o‘zlashtirish, a’lo baholar yoki fan olimpiadalaridagi muvaffaqiyatlar bilan bog‘lanadi. Bunday yondashuv iqtidorning murakkab va ko‘p qirrali xususiyatini to‘liq ochib bermaydi. Chunki ayrim bolalar ijodkorlik, badiiy faoliyat, texnik tafakkur, sport, liderlik yoki ijtimoiy munosabatlar sohasida yuqori salohiyatga ega bo‘lishiga qaramay, an’anaviy o‘quv mezonlari bo‘yicha yetarlicha yuqori natija ko‘rsatmasligi mumkin. Shuningdek, o‘quv muvaffaqiyatining yuqoriligi har doim ham barcha faoliyat sohalarida iqtidor mavjudligini anglatmaydi.

Iqtidor muammosi psixologiya va pedagogika fanlarida uzoq yillardan buyon o‘rganib kelinadi. L. Termen iqtidorni asosan yuqori intellektual ko‘rsatkichlar bilan bog‘lagan bo‘lsa [5], J. Renzulli iqtidorni yuqori qobiliyat, ijodkorlik va topshiriqqa sadoqatning o‘zaro birligi sifatida talqin qilgan [4]. H. Gardner intellektning turli shakllarini ajratib ko‘rsatgan [3], F. Gagné esa tabiiy qobiliyatlarning muayyan sharoitlar va rivojlantiruvchi omillar ta’sirida iste’dodga aylanish jarayonini asoslagan [2]. B.M. Teplov va N.S. Leytesning ilmiy qarashlari qobiliyatlarning individual xususiyatlari, yoshga oid rivojlanish va faoliyatdagi namoyon bo‘lishini tushunishda muhim nazariy asos hisoblanadi [9; 10].

Mazkur qarashlar iqtidorni faqat tug‘ma xususiyat yoki o‘zgarmas qobiliyat sifatida emas, balki biologik imkoniyatlar, individual faollik, motivatsiya, ijtimoiy muhit va ta’lim-tarbiya sharoitlari bilan o‘zaro bog‘liq holda o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi.

Tadqiqotning maqsadi iqtidor va iqtidorli bola tushunchalarining mazmunini ilmiy-nazariy jihatdan yoritish, iqtidorning asosiy psixologik xususiyatlari va namoyon bo‘lish belgilarini tizimlashtirish hamda iqtidorli bolalarni aniqlash va rivojlantirishga doir amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqotning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

«iqtidor», «qobiliyat», «layoqat» va «iqtidorli bola» tushunchalarining o‘zaro nisbatini aniqlashtirish;

iqtidorni tushuntiruvchi asosiy nazariy yondashuvlarni qiyosiy tahlil qilish;

iqtidorli bolalarning kognitiv, ijodiy, motivatsion, irodaviy va ijtimoiy-emotsional xususiyatlarini yoritish;

iqtidorni aniqlashning psixologik-pedagogik mezonlari va usullarini umumlashtirish;

iqtidorli bolalarni qo‘llab-quvvatlash va rivojlantirishga qaratilgan amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqot obyekti — bolalarda iqtidorning namoyon bo‘lishi va rivojlanishi jarayoni.

Tadqiqot predmeti — iqtidorli bolalarning psixologik xususiyatlari, iqtidor belgilarini aniqlash mezonlari hamda psixologik-pedagogik qo‘llab-quvvatlash usullari.

MAVZU BO‘YICHA ADABIYOTLAR TAHLILI

Iqtidor muammosi turli psixologik maktablar va nazariy yondashuvlar doirasida o‘rganilgan. Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, iqtidorni aniqlash va tushuntirishga oid qarashlar tarixiy taraqqiyot davomida bir omilli yondashuvdan ko‘p omilli va rivojlanishga yo‘naltirilgan yondashuvlarga tomon rivojlangan.

Dastlabki tadqiqotlarda iqtidor asosan intellektual qobiliyatlar va standartlashtirilgan testlar natijalari bilan bog‘langan. L. Termen tomonidan olib borilgan

uzoq muddatli tadqiqotlar yuqori intellektual koʻrsatkichlarga ega bolalarning rivojlanish xususiyatlarini oʻrganishga qaratilgan [5]. Ushbu yoʻnalish iqtidorni ilmiy oʻrganish, bolalarni tizimli kuzatish va intellektual rivojlanish koʻrsatkichlarini baholash uchun muhim asos yaratgan. Biroq intellektual testlar ijodkorlik, amaliy faoliyat, ijtimoiy tashabbuskorlik va muayyan sohalardagi maxsus qobiliyatlarni toʻliq qamrab olmasligi mumkin.

J. Renzulli tomonidan ishlab chiqilgan «uch halqa» modeli iqtidorni yuqori darajadagi qobiliyat, ijodkorlik va topshiriqqa sadoqatning oʻzaro ta'siri orqali tushuntiradi [4]. Mazkur modelga koʻra, yuqori salohiyatni real natijalarga aylantirishda bilim va koʻnikmalardan tashqari, mustaqil fikrlash, yangicha yechimlar topish, qiziqish va qat'iyatlilik ham muhim ahamiyatga ega. Ushbu yondashuv iqtidorli bolalarni aniqlashda faqat test natijalari bilan cheklanmasdan, ularning faoliyat jarayonidagi xulq-atvori va motivatsiyasini ham hisobga olish zarurligini koʻrsatadi.

H. Gardnerning koʻp qirrali intellekt nazariyasi inson qobiliyatlarini faqat mantiqiy-matematik yoki lingvistik koʻrsatkichlar bilan chegaralamaslik keraklig-ini ta'kidlaydi [3]. Ushbu yondashuv doirasida fazoviy, musiqiy, jismoniy-kinestetik, shaxslararo va shaxs ichidagi qobiliyatlar kabi turli yoʻnalishlarga e'tibor qaratiladi. Mazkur qarashlar iqtidorli bolalarni aniqlashda faoliyatning turli shakllari va individual qiziqishlarni hisobga olish imkoniyatini kengaytiradi.

F. Gagné tomonidan taklif etilgan rivojlanish modeli tabiiy qobiliyatlarning iste'dodga aylanish jarayonida ta'lim, oila, motivatsiya, shaxsiy xususiyatlar va boshqa rivojlantiruvchi omillarning oʻrnini yoritadi [2]. Bu yondashuv iqtidorni faqat mavjud imkoniyat sifatida emas, balki tegishli sharoitlar yaratilganda rivojla-nadigan salohiyat sifatida tushunishga yordam beradi.

Rus psixologiyasida B.M. Teplov qobiliyatlarni muayyan faoliyatni muvaffa-qiyatli bajarish bilan bogʻliq individual-psixologik xususiyatlar sifatida oʻrgangan [10]. Uning qarashlarida qobiliyatlarni bilim va koʻnikmalarning oʻzi bilan tenglashtirmaslik, balki ularning shakllanishi va faoliyatdagi namoyon boʻlish xususiyatlarini hisobga olish muhimligi ta'kidlanadi. N.S. Leytes esa aqliy qobili-yatlarning yosh davrlariga xos xususiyatlarini tahlil qilib, bolalarning intellektual rivojlanishida yosh omilining ahamiyatini yoritgan [9].

D.B. Bogoyavlenskaya ijodiy qobiliyatlar va intellektual faollik masalalarini oʻrgangan. Uning qarashlari bolalarning mustaqil ravishda yangi muammolarni aniqlashi, mavjud bilimlardan noodatiy tarzda foydalanishi va ijodiy izlanishga in-tilishini baholashda muhim nazariy ahamiyatga ega [8]. A.M. Matyushkinning ijodiy iqtidor haqidagi qarashlarida muammoli vaziyatlar, bilishga ehtiyoj va ijodiy faoliyatning rivojlanishdagi oʻrni alohida ta'kidlanadi [11].

E.P. Torrance tomonidan ishlab chiqilgan ijodiy tafakkurni baholash testlari ijodkorlikning ravonlik, moslashuvchanlik va oʻziga xoslik kabi jihatlarini oʻrganishga xizmat qiladi [6]. R.J. Sternbergning intellektga oid nazariy qarashlari

esa intellektual imkoniyatlarni turli faoliyat sharoitlari va amaliy vazifalar bilan bog‘liq holda tahlil qilishga yordam beradi [7].

Adabiyotlarning umumiy tahlili iqtidorning ko‘p qirrali va dinamik hodisa ekanini ko‘rsatadi. Shu sababli iqtidorli bolalarni aniqlashda birgina mezonga tayanish o‘rniga, ularning individual xususiyatlari, ijodiy faoliyati, motivatsiyasi, rivojlanish dinamikasi va ijtimoiy muhitini birgalikda o‘rganish maqsadga muvofiq.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot nazariy-tahliliy yo‘nalishda tashkil etildi. Uning metodologik asosini shaxs va qobiliyatlar rivojlanishiga oid psixologik nazariyalar, iqtidorning ko‘p omilli modellari hamda psixologik-pedagogik yondashuvlar tashkil etdi. Iqtidor bolalarning individual xususiyatlari, faoliyati, motivatsiyasi va rivojlanish muhiti bilan o‘zaro bog‘liq hodisa sifatida talqin qilindi.

Tadqiqot davomida quyidagi usullardan foydalanildi:

Ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish — iqtidor, qobiliyat, ijodkorlik va bolalar rivojlanishiga oid ilmiy manbalarni o‘rganish.

Qiyosiy tahlil — J. Renzulli, F. Gagné, H. Gardner, L. Termen, B.M. Teplov va boshqa olimlarning nazariy qarashlarini solishtirish.

Kontent-tahlil — iqtidor tushunchasiga berilgan ta’riflar va iqtidor belgilarini mazmuniy yo‘nalishlar bo‘yicha guruhlash.

Tizimlashtirish — iqtidorli bolalarning kognitiv, ijodiy, motivatsion, ijtimoiy-emotsional va faoliyatga oid xususiyatlarini umumiy tizimga birlashtirish.

Nazariy umumlashtirish — o‘rganilgan manbalar asosida iqtidorni aniqlash va rivojlantirish bo‘yicha xulosalar hamda amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

Iqtidorni aniqlash amaliyotida qo‘llanadigan psixologik-pedagogik kuzatuv, intellekt va ijodkorlik testlari, portfolio, ota-onalar bilan suhbat hamda ekspert baholash usullari ham nazariy jihatdan ko‘rib chiqildi.

Mazkur tadqiqotda maxsus empirik so‘rovnoma, tajriba-sinov yoki statistik tahlil o‘tkazilmadi. Shu sababli maqolada keltirilgan natijalar mustaqil empirik dalillar emas, balki ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish va nazariy qarashlarni umumlashtirish asosida shakllantirilgan xulosalar sifatida talqin qilinishi lozim.

NATIJALAR

Iqtidor va iqtidorli bola tushunchalarining mazmuni

Iqtidorli bolalarning psixologik xususiyatlarini o‘rganishda «layoqat», «qobiliyat» va «iqtidor» tushunchalarini farqlash muhimdir. Layoqat qobiliyatlarning tabiiy asosini tashkil etsa, qobiliyat muayyan faoliyatni muvaffaqiyatli bajarishga yordam beradigan individual-psixologik xususiyatlar majmuasidir. B.M. Teplov ta’kidlaganidek, qobiliyat bilim va ko‘nikmalarning o‘zi bilan emas, balki ularni egallash tezligi va samaradorligi bilan namoyon bo‘ladi [10].

Iqtidor — bir yoki bir nechta faoliyat sohasida yuqori natijalarga erishish imkonini beruvchi qobiliyatlar uyg‘unligi va rivojlanish salohiyatidir. U intellektual, ijodiy, badiiy, texnik, sport va ijtimoiy faoliyatlarda namoyon bo‘lishi mumkin. Iqtidorli bola esa yuqori natijalarga erishayotgan yoki bunga yaqqol salohiyatga ega bo‘lgan boladir. Uning imkoniyatlarini baholashda o‘zlashtirish bilan bir qatorda qiziqishlari, mustaqil izlanishi va ijodiy yondashuvini ham hisobga olish zarur.

Iqtidorni tushuntiruvchi asosiy nazariy yondashuvlar

Iqtidorni o‘rganishda turli nazariy yondashuvlar mavjud. L. Termen intellektual qobiliyatlarni aniqlashga e’tibor qaratgan bo‘lsa [5], J. Renzulli iqtidorni yuqori qobiliyat, ijodkorlik va topshiriqqa sadoqatning uyg‘unligi orqali izohlagan [4]. H. Gardner qobiliyatlarning turli yo‘nalishlarda namoyon bo‘lishini ta’kidlagan [3]. F. Gagné esa tabiiy qobiliyatlarning rivojlangan iste’dodga aylanishida ta’lim, oila va motivatsiyaning ahamiyatini asoslagan [2].

B.M. Teplov, N.S. Leytes va D.B. Bogoyavlenskaya qarashlarida qobiliyatlarning faoliyat, yosh xususiyatlari va ijodiy faollik bilan bog‘liqligi yoritilgan [8; 9; 10]. Umuman, ushbu nazariyalar iqtidorni faqat intellektual ko‘rsatkichlar bilan cheklamasdan, bolaning individual xususiyatlari va rivojlanish dinamikasini hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi.

Iqtidorli bolalarning kognitiv va intellektual xususiyatlari

Iqtidorli bolalarda yangi ma’lumotlarni tez o‘zlashtirish, murakkab bog‘lanishlarni anglash, mustaqil xulosa chiqarish va muammolarni hal qilishga qiziqish kabi belgilar kuzatilishi mumkin. Ular sabab-oqibat munosabatlarini aniqlash, bilimlarni yangi vaziyatlarda qo‘llash va bir masalaga turli nuqtayi nazardan yondashish bilan ajralib turadi.

Biroq barcha iqtidorli bolalarda xotira, diqqat va tafakkur bir xil darajada rivojlangan bo‘lmaydi. Shu sababli ularning salohiyatini baholashda ma’lumotni yodlab olishdan tashqari, tahlil qilish, umumlashtirish va mustaqil fikrlash qobiliyatlariga ham e’tibor berish lozim.

Ijodkorlik va nostandart fikrlash

Ijodkorlik yangi g‘oyalarni yaratish, noodatiy yechimlarni topish va mavjud bilimlardan o‘ziga xos foydalanishda namoyon bo‘ladi. Ijodiy iqtidor nafaqat san’at va adabiyotda, balki matematika, texnika va tabiiy fanlarda ham ko‘rinishi mumkin.

Ijodkor bolalar ko‘p savol berishi, hodisalarning sabablarini o‘rganishi va bir muammoga bir nechta yechim taklif qilishi mumkin. E.P. Torrance ijodiy tafakkurni baholashda g‘oyalar ravonligi, fikrlash moslashuvchanligi va o‘ziga xoslikka e’tibor qaratgan [6]. Bunday bolalarni rivojlantirish uchun ularga mustaqil izlanish, tajriba o‘tkazish va o‘z g‘oyalarini sinab ko‘rish imkoniyatini yaratish zarur.

Bilishga qiziqish va motivatsion-irodaviy xususiyatlar

Iqtidorli bolalarda muayyan soha yoki mavzuga nisbatan kuchli qiziqish, mustaqil bilim olish va murakkab savollarga javob izlashga intilish kuzatilishi mumkin. Ichki motivatsiya bolaning faoliyatdan qoniqish olishi va o‘z imkoniyatlarini rivojlantirishga intilishida namoyon bo‘ladi.

Qat’iyatlilik, sabr-toqat, maqsadga intilish va ishni yakunlashga intilish ham iqtidorning rivojlanishida muhimdir. Biroq ayrim bolalarda o‘quv dasturining qiziqishlariga mos kelmasligi yoki o‘ziga ishonchsizlik sababli motivatsiya pasayishi mumkin. Shuning uchun pedagoglar bolaning sa’y-harakati va rivojlanishini rag‘batlantirishi, mustaqil ishlash hamda qiyinchiliklarni yengish ko‘nikmalarini shakllantirishi lozim.

Iqtidorli bolalarning ijtimoiy-emotsional xususiyatlari

Iqtidorli bolalarning hissiy kechinmalari, o‘ziga bo‘lgan munosabati va tengdoshlari bilan muloqoti individual xususiyatlarga ega. Ayrimlarida yuqori sezgirlik, adolat tuyg‘usi, empatiya va o‘ziga nisbatan talabchanlik kuzatilishi mumkin.

Perfeksionizm, ya’ni mukammal natijaga haddan tashqari intilish xatodan qo‘rqish va muvaffaqiyatsizlikni og‘ir qabul qilishga olib kelishi mumkin. Shuningdek, ayrim bolalar yetakchilikka intilsa, boshqalari kichik guruhlarda muloqot qilishni afzal ko‘radi. Shu sababli ularning ijtimoiy-emotsional ehtiyojlarini hisobga olish, xatolarni tabiiy o‘rganish jarayoni sifatida qabul qilishga o‘rgatish muhimdir.

Notekis rivojlanish va yashirin iqtidor

Iqtidorli bolalarda intellektual, hissiy va ijtimoiy rivojlanish bir xil sur’atda kechmasligi mumkin. Masalan, bola murakkab intellektual vazifalarni bajarsa-da, hissiyotlarini boshqarish yoki tengdoshlari bilan muloqot qilishda yordamga ehtiyoj sezishi mumkin.

Yashirin iqtidor bolaning salohiyati o‘quv natijalarida to‘liq namoyon bo‘lmagan holatdir. Bunga motivatsiyaning pasayishi, o‘ziga ishonchsizlik, ta’lim muhitining mos kelmasligi yoki boshqa individual omillar sabab bo‘lishi mumkin. Ayrim bolalarda yuqori qobiliyat bilan birga o‘rganishdagi qiyinchiliklar ham uchraydi. Shuning uchun past o‘zlashtirishni iqtidor yo‘qligining bevosita belgisi sifatida baholash noto‘g‘ri.

Iqtidorli bolalarni aniqlash mezonlari va usullari

Iqtidorni aniqlashda yagona universal usul mavjud emas. Eng samarali yondashuv bir nechta usul va ma’lumot manbalarini uyg‘unlashtirishga asoslanadi.

Psixologik-pedagogik kuzatuv: bolaning dars, o‘yin va mustaqil faoliyatdagi qiziqishlari, o‘rganish tezligi hamda ijodkorligini o‘rganish.

Psixodiagnostika: Ravenning progressiv matritsalari, Vekslerning bolalar uchun intellekt shkalasi va Torrance ijodiy tafakkur testlari kabi metodikalardan foydalanish.

Portfolio tahlili: bolaning loyihalari, ijodiy ishlari, tadqiqotlari va tanlovlardagi natijalarini o‘rganish.

Ota-onalar va ekspertlar fikri: bolaning uy sharoitidagi qiziqishlari va muayyan sohadagi imkoniyatlari haqida ma’lumot olish.

Dinamik kuzatuv: bolaning rivojlanishini turli vaziyatlarda va vaqt davomida baholash.

Test natijalari bolaning yoshi, ta’lim tajribasi va individual sharoitlarini hisobga olgan holda, tegishli tayyorgarlikka ega mutaxassislar tomonidan talqin qilinishi lozim. Asosiy maqsad bolalarni qat’iy toifalarga ajratish emas, balki ularning salohiyati va ta’limiy ehtiyojlarini aniqlashdir.

Iqtidorli bolalarni rivojlantirishning psixologik-pedagogik shartlari

Iqtidorni aniqlash bilan bir qatorda uni rivojlantirish uchun qulay muhit yaratish ham muhimdir. Buning uchun ta’lim mazmunini bolaning qobiliyati va qiziqishlariga moslashtirish, murakkab topshiriqlar, mustaqil loyihalar va tadqiqot faoliyatidan foydalanish zarur.

Boyitilgan ta’lim dasturlari, mentorlik va soha mutaxassislari bilan hamkorlik bolaning bilimlarini chuqurlashtirishga yordam beradi. Shu bilan birga, o‘ziga ishonch, stressni boshqarish, muloqot va hamkorlik ko‘nikmalarini rivojlantirishga ham e’tibor qaratish lozim.

Ota-onalar, pedagoglar va psixologlar hamkorligi bolaning rivojlanishini muntazam kuzatish va unga individual yordam ko‘rsatish imkonini beradi. Demak, iqtidorli bolalar bilan ishlash aniqlash, rivojlantirish va qo‘llab-quvvatlashni birlashtirgan uzluksiz jarayon bo‘lishi kerak.

MUHOKAMA

O‘rganilgan ilmiy manbalar va nazariy yondashuvlar iqtidorni faqat yuqori o‘zlashtirish yoki intellekt ko‘rsatkichlari bilan cheklash ilmiy jihatdan yetarli emasligini ko‘rsatadi. Iqtidor ko‘p qirrali hodisa bo‘lib, unda intellektual imkoniyatlar, ijodkorlik, motivatsiya, faoliyatga sadoqat va rivojlanish muhiti o‘zaro ta’sirlashadi.

J. Renzullining modeli iqtidorni namoyon etishda yuqori qobiliyat bilan bir qatorda ijodkorlik va topshiriqqa sadoqat ham muhim ekanini asoslaydi [4]. F. Gagné yondashuvi esa tabiiy qobiliyatlarning yuqori darajadagi yutuqlarga aylanishi uchun ta’limiy imkoniyatlar, motivatsiya va qo‘llab-quvvatlovchi muhit zarurligini ko‘rsatadi [2]. H. Gardnerning nazariy qarashlari qobiliyatlarni turli faoliyat sohalarida izlash va baholash zarurligiga e’tibor qaratadi [3].

Ushbu yondashuvlarning umumiy jihati shundaki, iqtidorni aniqlashda birgina test yoki bahoga tayanish o‘rniga, bolaning faoliyatini turli vaziyatlarda kuzatish va turli manbalardan olingan ma’lumotlarni uyg‘unlashtirish zarur. Bunday yondashuv iqtidorli bolalarni aniqlamay qolish yoki yuqori o‘zlashtirishni iqtidor bilan adashtirish xavfini kamaytirishi mumkin.

Tahlil natijalari iqtidorli bolalarning kognitiv va ijodiy xususiyatlari bilan bir qatorda motivatsion hamda ijtimoiy-emotsional ehtiyojlarini ham hisobga olish lozimligini ko‘rsatadi. Ayrim bolalarda mukammallikka intilish, xatodan qo‘rqish yoki tengdoshlari bilan muloqotdagi qiyinchiliklar kuzatilishi mumkin. Biroq bu xususiyatlarni barcha iqtidorli bolalarga xos umumiy belgilar sifatida qabul qilish to‘g‘ri emas. Har bir bolaning individual rivojlanish holati alohida o‘rganilishi kerak.

Shuningdek, iqtidorning namoyon bo‘lishida bolaning oilaviy muhiti va pedagogik munosabatlar muhim ahamiyatga ega. Ota-onalar tomonidan qiziqishlarning qo‘llab-quvvatlanishi, mustaqil izlanish uchun sharoit yaratilishi hamda pedagoglarning individual yondashuvi bolaning imkoniyatlarini rivojlantirishga yordam beradi. Aksincha, haddan tashqari talabchanlik, doimiy taqqoslash va muvaffaqiyatsizlik uchun tanqid qilish bolaning o‘ziga bo‘lgan ishonchini pasaytirishi mumkin.

Iqtidorli bolalarning rivojlanishini baholashda faqat erishilgan natijalarga emas, balki ularning o‘sish sur’ati, yangi bilimlarni o‘zlashtirish usullari va mustaqil faoliyatiga ham e’tibor berish lozim. Ayrim bolalar o‘z salohiyatini qisqa vaqt ichida namoyon etsa, boshqalarida bu jarayon uzoqroq davom etishi mumkin. Shu sababli muntazam kuzatuv va rivojlanish dinamikasini tahlil qilish iqtidorni to‘g‘ri aniqlashning muhim shartlaridan hisoblanadi.

Yashirin iqtidor masalasi ham alohida e’tiborni talab qiladi. Bolaning o‘quv natijalari past bo‘lishi uning barcha sohalardagi imkoniyatlari pastligini anglatmaydi. Ta’lim mazmunining mos kelmasligi, motivatsiya muammolari yoki individual qiyinchiliklar mavjud salohiyatning namoyon bo‘lishiga to‘sqinlik qilishi mumkin. Shu sababli pedagog va psixologlar bolaning kuchli tomonlarini aniqlash bilan birga, uning rivojlanishiga xalaqit berayotgan omillarni ham tahlil qilishi lozim.

Iqtidorli bolalar bilan ishlashda individual ta’lim traektoriyasi, boyitilgan dasturlar, murakkablashtirilgan topshiriqlar, mentorlik va psixologik qo‘llab-quvvatlashni uyg‘unlashtirish maqsadga muvofiq. Bunda bolaning akademik yutuqlari bilan bir qatorda, mustaqil fikrlashi, ijodiy tashabbusi, o‘zini boshqarishi va ijtimoiy munosabatlari ham rivojlantirilishi kerak.

Mazkur tadqiqotning cheklovi shundaki, xulosalar asosan nazariy tahlilga asoslangan va maxsus empirik tadqiqot orqali tekshirilmagan. Kelgusida turli yoshdagi bolalar, ota-onalar, pedagoglar va psixologlar ishtirokida tadqiqotlar o‘tkazish, aniqlash mezonlarining ishonchliligi va amaliy samaradorligini baholash muhim ilmiy vazifa hisoblanadi.

Iqtidorli bolalarni aniqlash va rivojlantirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar

Nazariy tahlil asosida quyidagi amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Birinchidan, maktabgacha va umumiy o‘rta ta’lim muassasalarida iqtidor belgilarini kuzatishga mo‘ljallangan tizimli kuzatuv varaqalaridan foydalanish tavsiya

etiladi. Bunda bolaning o‘rganish tezligi, mustaqil fikrlashi, ijodkorligi, qiziqishlari va muammolarni hal qilish usullari hisobga olinishi kerak.

Ikkinchidan, iqtidorni aniqlashda bir nechta baholash manbalarini uyg‘unlashtirish zarur. Pedagogik kuzatuv, psixodiagnostika, portfolio, ota-onalar ma’lumotlari va zarur hollarda ekspert bahosi birgalikda tahlil qilinishi lozim.

Uchinchidan, pedagog va psixologlarning iqtidorli bolalar psixologiyasi, psixodiagnostika va individual ta’limni tashkil etish bo‘yicha kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish kerak. Buning uchun malaka oshirish kurslari, seminarlar va amaliy mashg‘ulotlarni tashkil etish maqsadga muvofiq.

To‘rtinchidan, iqtidorli bolalar uchun boyitilgan ta’lim dasturlari, mustaqil tadqiqot loyihalari, ijodiy topshiriqlar va qiziqishlarga asoslangan to‘garaklar tashkil etish lozim. Bunday faoliyat bolalarning mavjud bilimlarini chuqurlashtirish, yangi qobiliyatlarini kashf etish va mustaqil izlanishlarini rag‘batlantirishga xizmat qiladi.

Beshinchidan, iqtidorli bolalarning emotsional farovonligiga e’tibor qaratish, ularda xatolarga konstruktiv munosabat, o‘zini boshqarish, o‘zaro hamkorlik va sog‘lom muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirish zarur. Psixologik yordam bolaning o‘ziga ishonchini mustahkamlash va qiyinchiliklarni yengishiga ko‘maklashishi kerak.

Oltinchidan, ota-onalar bilan muntazam hamkorlikni yo‘lga qo‘yish, oilada bolaning qiziqishlarini qo‘llab-quvvatlash, uning mustaqil izlanishiga imkon berish va ortiqcha bosimdan saqlanish bo‘yicha psixologik-pedagogik maslahatlar tashkil etish tavsiya qilinadi.

Yettinchidan, iqtidorni aniqlash natijalarini yakuniy hukm sifatida emas, balki bolaning rivojlanish imkoniyatlarini tushunish va unga mos yordam ko‘rsatish uchun asos sifatida qabul qilish lozim. Iqtidorli bolalarning ehtiyojlari vaqt o‘tishi bilan o‘zgarishi mumkinligi sababli kuzatuv va baholash muntazam davom ettirilishi kerak.

Sakkizinchidan, ta’lim muassasalarida iqtidorli bolalarning individual rivojlanish xaritasini yuritish tavsiya etiladi. Unda bolaning kuchli tomonlari, qiziqishlari, erishgan natijalari va rivojlantirish zarur bo‘lgan ko‘nikmalari qayd etilishi mumkin. Bu pedagoglarga ta’limiy vazifalarni to‘g‘ri belgilash va rivojlanishdagi o‘zgarishlarni kuzatish imkonini beradi.

To‘qqizinchidan, iqtidorli bolalarni tengdoshlari bilan hamkorlikda ishlashga jalb etish, guruhiy loyihalar va ijodiy muhokamalarni tashkil qilish muhimdir. Bunday faoliyat nafaqat intellektual va ijodiy salohiyatni, balki muloqot, mas’uliyat, o‘zaro hurmat va jamoada ishlash ko‘nikmalarini ham rivojlantiradi.

O‘ninchidan, iqtidorli bolalarni qo‘llab-quvvatlashda ta’lim muassasasi, oila va psixologik xizmat o‘rtasidagi uzviy hamkorlikni kuchaytirish lozim. Hamkorlikning izchil tashkil etilishi bolaning individual ehtiyojlarini o‘z vaqtida aniqlash,

tegishli yordam choralarini belgilash va uning salohiyatini to‘liqroq ro‘yobga chiqarishga xizmat qiladi.

XULOSA

Iqtidorli bolalarning psixologik xususiyatlari va namoyon bo‘lish belgilarini o‘rganish quyidagi xulosalarni chiqarish imkonini berdi.

Birinchidan, iqtidor qobiliyatlarning yuqori darajadagi va o‘ziga xos uyg‘unligi bilan bog‘liq bo‘lgan, rivojlanish va faoliyat jarayonida namoyon bo‘ladigan murakkab psixologik hodisadir. Uning shakllanishida tabiiy imkoniyatlar, individual faollik, motivatsiya, ta’lim-tarbiya va ijtimoiy muhit o‘zaro ta’sirlashadi.

Ikkinchidan, iqtidorli bola bir yoki bir nechta faoliyat sohasida yuqori natijalarga erishayotgan yoki bunday natijalarga erishish uchun yaqqol rivojlanish salohiyatiga ega bo‘lgan boladir. Uni faqat baholar, olimpiada natijalari yoki intellektual testlar asosida baholash yetarli emas.

Uchinchidan, iqtidorning asosiy belgilari kognitiv va intellektual rivojlanish, ijodiy fikrlash, bilishga qiziqish, ichki motivatsiya, irodaviy sifatlar, ijtimoiy-emotsional xususiyatlar va muayyan faoliyatdagi yutuqlar orqali namoyon bo‘lishi mumkin. Ushbu belgilar har bir bolada turlicha uyg‘unlikda kuzatiladi.

To‘rtinchidan, iqtidorli bolalarda yuqori o‘rganish tezligi, ijodiy izlanish, barqaror qiziqish, ayrim hollarda perfeksionizm, yuqori sezgirlik, notekis rivojlanish va ijtimoiy moslashuvning o‘ziga xos jihatlari uchrashi mumkin. Biroq mazkur xususiyatlar barcha iqtidorli bolalar uchun bir xil yoki majburiy belgilar hisoblanmaydi.

Beshinchidan, iqtidorni aniqlashda psixologik-pedagogik kuzatuv, standartlashtirilgan psixodiagnostik usullar, portfolio, ota-onalar ma’lumotlari va ekspert bahosini uyg‘unlashtirgan kompleks yondashuv maqsadga muvofiq. Bolaning rivojlanishini vaqt davomida kuzatish uning salohiyatini to‘liqroq tushunishga yordam beradi.

Oltinchidan, iqtidorni aniqlash bilan bir qatorda uni rivojlantirish uchun zarur sharoitlarni yaratish muhimdir. Individual ta’lim yondashuvi, boyitilgan dasturlar, ijodiy topshiriqlar, mentorlik va psixologik qo‘llab-quvvatlash bolalarning imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarishga xizmat qiladi.

Tadqiqotning asosiy cheklovi uning nazariy-tahliliy xususiyatga egaligi va xulosalarning empirik ma’lumotlar asosida tekshirilmaganidir. Kelgusida turli ta’lim muassasalari va yosh guruhlarida tadqiqotlar o‘tkazish, iqtidorni aniqlash mezonlarini amaliyotda sinash hamda qo‘llab-quvvatlash dasturlarining samaradorligini baholash maqsadga muvofiq.

Umuman olganda, iqtidorli bolalarni to‘g‘ri aniqlash va rivojlantirish ularning individual xususiyatlarini chuqur tushunish, ko‘p tomonlama baholash va qo‘llab-quvvatlovchi ta’lim muhitini yaratishga bog‘liq. Psixologik-pedagogik hamkor-

likka asoslangan tizimli yondashuv har bir bolaning salohiyatini ro‘yobga chiqarish uchun zarur sharoitlarni shakllantirishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasining «Ta’lim to‘g‘risida»gi Qonuni. 2020-yil 23-sentabr, O‘RQ-637-son.
2. Gagné F. Transforming Gifts into Talents: The DMGT as a Developmental Theory // High Ability Studies. 2004. Vol. 15, No. 2. P. 119–147.
3. Gardner H. Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences. New York: Basic Books, 1983.
4. Renzulli J.S. What Makes Giftedness? Reexamining a Definition // Phi Delta Kappan. 1978. Vol. 60, No. 3. P. 180–184.
5. Terman L.M. Genetic Studies of Genius. Vol. 1. Stanford: Stanford University Press, 1925.
6. Torrance E.P. Torrance Tests of Creative Thinking. Princeton: Personnel Press, 1966.
7. Sternberg R.J. Beyond IQ: A Triarchic Theory of Human Intelligence. Cambridge: Cambridge University Press, 1985.
8. Богоявленская Д.Б. Психология творческих способностей. М.: Академия, 2002.
9. Лейтес Н.С. Умственные способности и возраст. М.: Педагогика, 1971.
10. Теплов Б.М. Проблемы индивидуальных различий. М.: Издательство АПН РСФСР, 1961.
11. Матюшкин А.М. Концепция творческой одарённости // Вопросы психологии. 1989. № 6. С. 29–33.